

İsmail Cürcânî'nin "Terceme-i Zahîre-i Hârizmşâhî – Kânûn El-ilâç ve Şifâü'l-Emrâz Li-Küllî Mizâc" Adlı Eserinde Diş Ağrılarının Teşhis ve Tedavi Yöntemleri *

Diagnosis and Treatment Methods of Toothaches in Ismâ'il al-Jurjânî's "Turkish Translation of Zakhîra-i Khwârazmshâhî – Kânûn al- 'Ilâj wa Shifâ' al-Amrâz li Kullî Mizâj

Hatice Çelik Yiğitⁱ, Ayten Altıntaşⁱⁱ

ⁱDoktora Öğrencisi, İstanbul Medipol Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Tıp Tarihi ve Etik AD, <https://orcid.org/0009-0007-8988-7400>

ⁱⁱProf. Dr. İstanbul Medipol Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik AD, <https://orcid.org/0000-0003-0531-0035>

ÖZ

Amaç: İsmâ'il Cürcânî (1042–1137), Selçuklu döneminde yaşamış, klasik İslâm tıbbının önde gelen hekimlerinden biridir. Bu çalışma, İsmâ'il Cürcânî'nin Zahîre-i Hârizmşâhî adlı eserinin Türkçe tercümesi olan Kanûn el-İlâç ve Şifâ el-Emrâz li Küllî Mizâc adlı ansiklopedik tıp kitabında yer alan diş ağrıları ve tedavi metotlarını inceleyerek günümüz alfabesine kazandırmayı ve eserin Türk tıp tarihi içindeki yerini ve katkılarını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Yöntem: Eserin Hüsrev Paşa Koleksiyonu (No. 463) ve Topkapı Sarayı Emanet Hazinesi Koleksiyonu (No. 1832)'nde yer alan yazma nüshaları incelenmiş; bu nüshalar, Farsça matbu edisyonla karşılaştırılmıştır. Transkripsiyon sürecinde, İSNAD Basit Transkripsiyon Kılavuzu esas alınmıştır.

Bulgular: Diş ağrılarının sū-i mizâc kavramı çerçevesinde değerlendirilip maddeli ve maddesiz olmak üzere ikiye ayrıldığı tespit edilmiştir. Maddeli sū-i mizâc, vücutta biriken zararlı maddelerin dişe ulaşarak ağrıya sebep olduğu durumu ifade ederken, maddesiz sū-i mizâc, doğrudan mizacın dengesizliğiyle ilişkilendirilmiştir. Tedavi, hastalığa sebep olan maddenin vücuttan uzaklaştırılmasına dayanmakta olup, fâsd (kan alma), ishal, gargara, tütsü, dağlama ve lokal ilaç uygulamaları gibi yöntemleri içermektedir. Dişin rengindeki değişim, aşınma, hareketlilik ve diş etindeki şişlik gibi belirtiler göz önünde bulundurularak teşhis yöntemleri sunulmuştur.

Sonuç: Tercümesi Ebûlfazl Mehmed Efendi (Ö.1574) tarafından yapılan eserin, orijinal yapısı büyük ölçüde muhafaza edilmiş, özellikle Türkçe konuşan geniş halk kitlesinin, bu değerli tıp bilgilerine erişimini sağlama amacı güdülmüştür. Diş ağrılarının tedavisinde dönemin tıbbî paradigmasına uygun şekilde mizaca dayalı bir yaklaşım benimsenmiş; hastalığın mahiyetine uygun ilaçlar tercih edilmiş ve yalnızca lokal belirtiler değil, sistemik etkenler de dikkate alınarak bütüncül bir tedavi anlayışı ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: İsmâ'il Cürcânî, Ebûlfazl Mehmed Efendi, Kanûn el-İlâç ve Şifâ el-Emrâz li Küllî Mizâc, Osmanlı tıp tarihi, Diş ağrısı

ABSTRACT

Objective: Ismâ'il al-Jurjânî (1042–1137) was a prominent physician of classical Islamic medicine who lived during the Seljuk era. This study examines the sections on toothaches and their treatments in Kanûn al- 'Ilâj wa Shifâ' al-Amrâz li Kullî Mizâj, the Turkish translation of Ismâ'il al-Jurjânî's Zakhîra-i Khwârazmshâhî. The aim is to transcribe these parts into the modern Turkish alphabet and evaluate the work's contributions to Turkish medical history.

Materials and Methods: The study analyzes two manuscript copies from the Hüsrev Pasha Collection (No. 463) and the Topkapı Palace Treasury Collection (No. 1832), comparing them with a printed Persian edition. The ISNAD Simplified Transcription Guide was used during transcription.

Results: Toothaches are classified under the concept of sū-i mizâj (imbalances of humor), either "with substances (humor)" or "without substances". The former is linked to harmful substances accumulating in the body and affecting the teeth, while the latter is due to innate imbalances. Treatments aim to eliminate harmful substances and restore balance through bloodletting, purging, fumigation, cauterization, and local applications. Diagnosis relies on clinical signs such as changes in color, mobility, and gum swelling.

Conclusion: The 16th-century translation by Abulfadl Mehmed Efendi preserved the original's structure while making it accessible to a broader Turkish audience. The work's diagnostic methods and practical treatment approaches reflect humoral theory. Its emphasis on systemic causes, detailed symptom observation, and holistic care highlights its historical significance and enduring relevance.

Keywords: Ismâ'il al-Jurjânî, Ebûlfazl Mehmed Efendi, Kanûn al- 'Ilâj wa Shifâ' al-Amrâz, History of Ottoman medicine, Toothache

*Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi 2022.;1..():

DOI: 10.31020/mutftd.1689613

e-ISSN: 1309-8004

Geliş Tarihi – Received: 02.05.2025; Kabul Tarihi- Accepted: 20.08.2025

İletişim- Correspondence Author: Hatice Çelik Yiğit < hatice.celik2@std.medipol.edu.tr >



Bu derginin içeriği Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License kapsamında lisanslanmıştır.

Giriş

Çalışmada öncelikle telif eserin müellifi ve eser hakkında bilgiler verilerek konunun önemi açıklanacaktır. İkincil olarak araştırmının konusu olan tercüme eser ve mütercimi hakkında bilgi verilecektir.

İsmâîl Cürcânî ve Zahîre-i Hârizmşâhî

İsmâîl Cürcânî, 1042 yılında Hârizmşâhlar Devleti'nin başkenti Cürcân'da dünyaya gelmiştir. Asıl adı Zeynüddin İsmâîl b. el-Hasen b. Muhammed b. Ahmed Hüseyin Cürcânî olup, bazı kaynaklarda Ebü'l-Fazâil künyesiyle, Şerefeddin lakabıyla anılmaktadır.¹ Tıp tahsilini doğduğu topraklarda tamamladıktan sonra Huzistan ve Fars bölgelerine gitmiş, bir süre Nişabur'da ikamet ederek Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. Ali b. Ebi Sâdık Nişâburî'den ders almıştır.² Hipokrat-ı Sâni (ikinci Hipokrat) unvanıyla tanınan Nişâbûrî, klasik Yunan ve Roma tıbbının İslam dünyasındaki etkisini taşıyan önemli bir figürdür ve Cürcânî'nin ilmî yöneliminin şekillenmesinde etkili olmuştur.³⁻⁴ Ardından Merv'e geçen Cürcânî, 1110 yılında Hârizm hükümdarı Kutbüddin Muhammed Hârizmşâh'ın daveti üzerine Hârizm'e gitmiş ve Bahaüddin Hastanesi'nde başhekim olarak görevlendirilmiştir. Daha sonra, Selçuklu Sultanı Sencer'in davetiyle Merv'e dönen Cürcani 1137 yılında burada vefat etmiştir.⁵⁻⁶

İsmâîl Cürcânî'nin yaşadığı dönemde geniş bir ilmî çevreye sahip olan Hârizm, hem siyasî istikrarı hem de bilim ve sanat koruyuculuğu ile dikkat çeken bir merkez hâline gelmiştir.⁷ Abbâsîler sonrası siyasî ve entelektüel dağınıklık başlamış olsa da Cürcânî, bu ilmî atmosfer içinde yetişerek ve Ebû Reyhân el-Bîrûnî, Ebû Sehl, Ebû Bekir Muhammed bin Zekerîya er-Râzî, Ali bin Abbâs el-Mecûsî ve İbn Sînâ gibi önemli bilim insanlarının mirasını devralarak tıbbi bilgisini geliştirmiştir ve burada edindiği tecrübeler ve biriktirdiği bilgiler ışığında en kapsamlı eseri olan Zâhîre-i Hârizmşâhî'yi kaleme almıştır. Bu eser, klasik tıp bilgisinin bir özeti değildir, bilakis tıbbın eğitim ve uygulama sahasında pratik bir rehberi niteliğindedir. Eserin kapsamlı olması nedeniyle, Hârizm hükümdarının isteğiyle Huffeyi 'Alâî adlı özet bir versiyonunu ve ardından el-Agrâzû't-Tıbbiyye ve'l-Mebâhisü'l- 'Alâ'iyye adlı bir başka özet eserini yazmıştır. İsmail Cürcani'ye ait olduğu düşünülen önemli eserler arasında er-Risâletü'l-Münebbihe, Zübtedü't-Tıbb, el-Ecvibetü't-Tıbbiyye, et-Tezkiretü't-Tıbb ve Yâdigâr sayılmaktadır.^{1-2, 5-6,8}

İsmail Cürcânî, Zahîre-i Hârizmşâhî adlı eserini Kutbüddin Muhammed'in talebi doğrultusunda Farsça yazmış, bu durumu da eserin mukaddimesinde açıkça belirtmiştir.⁹ Hârizm bölgesindeki yaşam şartlarına uygun bir tıp rehberi olarak hazırlanan bu eser, tıp ilminin tüm gerekli bilgilerini tek bir kaynaktan toplayarak, tabiplerin diğer kitaplara başvurma zorunluluğunu ortadan kaldırmaktadır. Müellif, geçmişte yazılmış tıp eserlerini incelemiş ve bu eseri onların en kapsamlısı olarak hazırlamıştır.⁹⁻¹⁰

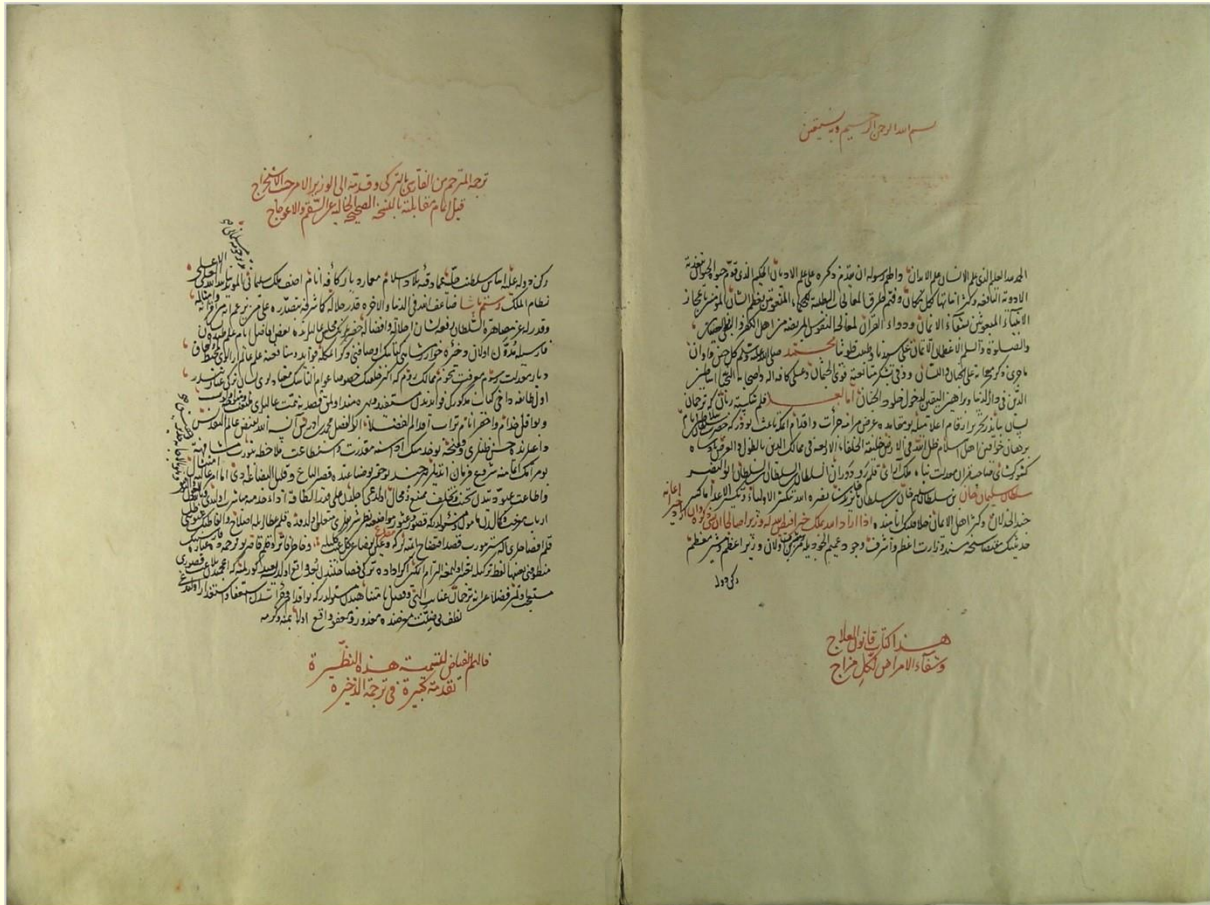
Mütercim ve Kanûn el-İlâc ve Şifâü'l-Emrâz

Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi, XV. yüzyılın sonları ile XVI. yüzyılın ortalarında yaşamış önemli bir Osmanlı âlimi ve devlet adamıdır. Ünlü müellif İdrîs-i Bitlisî'nin oğlu olan Mehmed Efendi, ilim tahsilini babasının rehberliğinde ve dönemin seçkin âlimlerinin tedrisi altında tamamlamıştır. Bursa, Manisa ve Trablusşam gibi önemli merkezlerde kadılık yapmış, tahrir ve idari hizmetlerdeki başarılarıyla Anadolu defterdarlığı ve kısa süreyle başdefterdarlık görevlerine yükselmiştir. Telif ve tercüme sahasında da önemli çalışmalar yapmış, özellikle Zahîre-i Hârizmşâhî'yi Osmanlı Türkçesine kazandırarak Kanûn el-İlâc ve Şifâü'l-Emrâz adıyla ilim dünyasına sunmuştur. Şairliğiyle de tanınan Mehmed Efendi, ömrünün son demlerinde ilim ve ibadetle meşgul olmuş ve hac yolculuğu sırasında Şam'da vefat etmiştir.¹¹ Tercüme sırasında hem eserin özgün yapısı korunmuş hem de Osmanlı toplumunun dil ve ihtiyaçlarına uygun hale getirilmiştir. Mehmed Efendi eserin mukaddimesinde klasik Osmanlı dönemine ait süslü ve ağır bir üslup kullanmış ve eserin hem içeriğini hem de önemini anlatmıştır. Kitabın sonunda müellifin, eserin eksiksiz olması için elinden gelen çabayı

gösterdiğini, ancak mevcut imkanların sınırlı olduğunu belirtmiştir, dua ederek, eserin hekimler ve insanlık için faydalı olması temenni etmiştir.⁹

Zahîre-i Hârizmşâhî, İslam dünyasında olduğu gibi Osmanlı döneminde de büyük itibar görmüş, Fatih Sultan Mehmed'in kitaplığında yer almış ve çokça istinsah edilmiştir.¹² Eserin Akrabâdîn bölümü, Mehmed Efendi'den çok önce Fatih Sultan Mehmed döneminde, ünlü hekim Sabuncuoğlu Şerefeddin tarafından 1435 yılında Farsçadan Türkçeye çevrilmiştir. Sabuncuoğlu, mukaddimedede, saray ve çevresinden gelen istekler doğrultusunda bir Türkçe Akrabâdîn yazmaya karar verdiğini belirtmiş ve bu eser üzerine çalışmalar yapmıştır. Orijinal metin otuz bir bâb olarak yazılmışken, Sabuncuoğlu ilaçların etki süreleri ve farmakolojik özelliklerini içeren iki ek bölüm ekleyerek Terceme-i Akrabâdîn'i otuz üç bâb olarak tamamlamıştır.

Zahîre-i Hârizmşâhî, Osmanlı döneminde özellikle saray çevresi ve dârü'ttıb gibi resmî tıp eğitimi verilen kurumlarda ders kitabı olarak kullanılmıştır. Ancak eserin Farsça olması, geniş halk kitlelerinin bu tıbbi bilgilerden doğrudan yararlanmasını zorlaştırmıştır. Bu durum, eserin daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaştırılabilmesi amacıyla Türkçeye çevrilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Bu çeviri ihtiyacı, Kanûnî Sultan Süleyman döneminde Vezir Rüstem Paşa'nın himayesinde karşılanmıştır; Zahîre-i Hârizmşâhî, Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi tarafından kapsamlı bir şekilde Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiştir.¹⁻¹³



Şekil 1. Kanûn el-İlâc ve Şifâ ü'l-Emrâz li Küllî Mizâc adlı eserin Nuruosmaniye nüshası mukaddimesi

Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi de kendi tercümesinin mukaddimesinde eserin değerini vurgulamış, bu sebeple Türkçeye kazandırıldığını ifade etmiştir. Çalışma kapsamında yapılan karşılaştırmalar, Mehmed Efendi'nin Zahîre-i Hârizmşâhî'yi neredeyse birebir tercüme ettiğini, esere herhangi bir ilave veya yorum katmadığını ortaya koymuştur. Yalnızca giriş bölümünde eserin kıymetini ve tercüme edilme gerekçesini açıklamakla yetinmiştir. Bu durum, tercümenin orijinal metne olan sadakatini ve Cürçânî'nin ilmî birikiminin Osmanlı tıbbına olduğu gibi aktarılmasını sağlaması açısından dikkat çekicidir.

Kanûn el-îlâc ve Şifâ'ü'l-Emrâz, dokuz kitaptan oluşmaktadır. Her kitap, makalelere (guftâr, bölüm), makaleler ise cüzlere (cuz', altbölüm), bunlar da bâblara (kısımlara) ayrılmaktadır.¹⁴ Birinci kitap, tıbbın tanımını yaptıktan sonra, faydaları, kapsamı, mizaçlar, unsurlar, hıltlar, teşrih (anatomi) ve hayati kuvveler gibi temel tıbbi kavramları ele almaktadır. İkinci kitap, sağlık ve hastalık durumlarının tanımlarıyla birlikte, nabız, solunum, idrar, ter ve vücut sıvılarındaki değişimler gibi konulara odaklanmaktadır. Ayrıca gebelik, doğum, cinsiyet farklılıkları, büyüme, duygular ve insan fizyolojisi hakkında bilgiler içermektedir.

Üçüncü kitap, hava, su, iklim, beslenme, egzersiz gibi çevresel faktörlerin sağlık üzerindeki etkilerini ele almakta, ayrıca çocuk sağlığı ve yaşlı bakımına yönelik tıbbi öneriler sunmaktadır. Dördüncü kitap, hastalıkların teşhis yöntemleri ve hastalık belirtileri üzerinde dururken, beşinci kitap, ateşli hastalıklar, sıtma, çiçek ve kızamık gibi bulaşıcı hastalıkları ayrıntılı şekilde ele almaktadır.

Altıncı kitap, baştan ayağa diş hastalıkları dahil tüm organların hastalıklarını, ruh hastalıkları, sara, tetanos, felç, ödem, romatizma ve gut gibi rahatsızlıkları anlatmaktadır. Yedinci kitap ise tümörler, apseler, kırık-çıkıklar ve yanık tedavileri ile ilgili detayları içermektedir. Sekizinci kitap, saç ve cilt bakımı, tırnak sağlığı, güneş yanıkları ve kilo problemleri gibi konulara odaklanırken, dokuzuncu kitap, zehirlenmeler, zehirli hayvan ısırıkları ve böcek sokmaları üzerine yazılmıştır. Ayrıca, bu bölümde hayvansal, bitkisel ve mürekkep ilaçlara dair bilgiler de yer almaktadır.¹⁵ Eserin genelinde yalnızca temel tıbbi bilgiler değil, ağız, diş ve diş eti hastalıklarına dair özel bölümler de yer almakta; söz konusu konular, Antik Yunan ve Mısır tıbbında olduğu gibi, bedeni baştan ayağa sıralayan sistematik düzende ele alınmaktadır.¹⁶

Bu çalışma, Kanûn el-îlâc ve Şifâ el-Emrâz adlı eserdeki diş ağrılarıyla ilgili bilgileri inceleyerek, dönemin tıbbi yaklaşımına ve tedavi yöntemlerine katkılarını değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Gereç ve Yöntem

Kanûn el-îlâc ve Şifâ el-Emrâz'ın günümüze ulaşan Süleymaniye Kütüphanesi Hüsrev Paşa Koleksiyonu'ndaki nüsha (No: 463), Nuruosmaniye Kütüphanesi'ndeki nüsha (No: 3574) ve Topkapı Sarayı Emanet Hazinesi Koleksiyonu'ndaki nüsha (No: 1832) olmak üzere üç yazma nüshası bulunmaktadır.¹⁷⁻²¹ Ulaşılan nüshalar eserin tamamını kapsamamaktadır. Topkapı Sarayı nüshası, bir müsvedde niteliğindedir ve eserin altıncı kitabından başlayarak dokuzuncu kitap ile Akrahâdîn kısmını içermektedir. Hüsrev Paşa Koleksiyonu'ndaki nüsha da altıncı kitaptan dokuzuncu kitaba kadar olan bölümleri kapsamaktadır. Nuruosmaniye nüshası ise farklı zamanlarda, farklı müstensihler tarafından istinsah edilmiş olup, eserin mukaddimesi ile birinci kitaptan altıncı kitaba kadar olan kısmı içermektedir.

Çalışma kapsamında yapılan literatür taraması sonucunda, daha sistemli ve okunaklı bir yapıya sahip olması nedeniyle Hüsrev Paşa Koleksiyonu'nda yer alan 463 numaralı nüsha en uygun kaynak olarak değerlendirilmiş ve esas çalışma bu nüsha üzerinden yürütülmüştür. Topkapı Sarayı'ndaki müsvedde nüsha ise karşılaştırmalı olarak incelenmiş, böylece hem sağlam bir metin yapısı üzerinden çalışma yapılmış hem de farklı nüshalar arasındaki metinsel varyasyonlar tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada incelenen bölümler, Hüsrev Paşa Koleksiyonu'nda yer alan 463 numaralı nüshanın 132a-134b varakları arasında, eserin altıncı kitabının beşinci makalesinin üçüncü cüzünün üçüncü bâbında 'diş ağrısı beyanındadır' başlığıyla yer almakta olup, Farsça orijinal metin için, Dr. Hüsayn 'Aliniqi tarafından şerhli ve tashihli olarak hazırlanarak 2014 yılında Tahran'da altı cilt halinde yayımlanan baskı esas alınmıştır. Mukayese için kullanılan bölümler, bu baskının dördüncü cildinde, 1799-1807. Sayfalar arasında yer almaktadır.¹⁰ Türkçe tercüme ile Farsça orijinal metin karşılaştırmalı olarak analiz edilerek, tercüme farklılıkları ve metinsel yorumlar değerlendirilmiştir.

Çalışmanın transkripsiyon sürecinde İSNAD Atıf Sistemi Basit Transkripsiyon Alfabeti kullanılmıştır.²² Bu alfabe hazırlanırken, Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi ve Encyclopaedia of Islam Three kaynakları temel alınmıştır. Ayrıca çalışmada, Kanûn el-İlâc ile klasik dönem İslam tıbbının temel kaynaklarından el-Hâvî ve el-Kânûn fi't-Tıbb eserleri arasında karşılaştırmalı bir değerlendirme yapılmış ve bu değerlendirme tablo hâlinde sunulmuştur.

Bulgular

Diş Ağrılarının Nedenleri ve Sınıflandırılması

Cürcânî'ye göre diş ağrıları, vücutta biriken zararlı maddelerin dişe ulaşması sonucu oluşan maddeli sû-i mizâc ve doğrudan mizacın dengesizliğiyle ilişkilendirilen maddesiz sû-i mizâc olmak üzere iki temel nedene dayanmaktadır.

1.1. Maddeli sû-i mizâc

- Fazla madde birikimi (örneğin, safra veya balgamın artışı)
- Zararlı maddelerin yoğunluğu
- Aşırı sıcak veya soğuk maddelerin etkisi
- Gaz birikimi ve kuruluk

1.2. Maddesiz sû-i mizâc

- Dişin yapısındaki doğuştan gelen zayıflıklar
- Mizacın aşırı sıcak ya da soğuk olması nedeniyle dişin dayanıklılığının azalması
- Cürcânî, diş ağrılarının mevsimlere göre değişebileceğini; yaz aylarında sıcak mizaca, kış aylarında ise soğuk mizaca bağlı ağrıların daha fazla görüldüğünü belirtmiştir. Ayrıca ateşli hastalıklar, mide problemleri ve baş ağrıları gibi sistemik rahatsızlıkların da diş ağrısını tetikleyebileceğini ifade etmiştir.

2. Teşhis Yöntemleri

- Cürcânî, diş ağrılarının teşhisinde fiziksel muayenenin önemini vurgulamıştır. Hekim; dişin rengini, aşınmasını, hareketliliğini ve diş etindeki şişliği değerlendirerek ağrının kaynağını tespit eder.

2.1. Diş ağrısının kaynağını belirlemek için kullanılan yöntemler

- Dişte renk değişikliği, aşınma veya şekil bozukluğu varsa, ağrının tıkanıklık veya ufûnet (çürük) nedeniyle olduğu kabul edilir.
- Diş etinde şişlik yoksa ancak dişte aşınma ve zayıflık varsa, ağrı sinirlerden ya da diş özünden kaynaklanmaktadır.
- Diş etinde şişlik ve diş renginde yanık benzeri değişim varsa, hastalığın dişin özüne kadar ilerlediği düşünülür.
- Hasta ağrıyan dişi net tarif edebiliyorsa, sorun büyük olasılıkla dişin kendisindedir.
- Hasta tüm çenesinde ağrı hissediyorsa, ağrı sinir uçlarına yayılmıştır.
- Ağrının karakteri değerlendirilerek, mizaca uygun tedavi yöntemi seçilir.

3. Tedavi Yöntemleri

- Cürcânî'nin tedavi anlayışı, zararlı maddenin vücuttan uzaklaştırılması ve mizaca uygun ilaçlarla dengenin yeniden sağlanmasına dayanır.

3.1. Genel temizlik yöntemleri

- Fasd (kan alma): Zararlı maddelerin dolaşımdan uzaklaştırılması amacıyla uygulanır.
- Müshil (ishal) yoluyla arındırma: Özellikle safrayı veya balgamı uzaklaştırmak için çeşitli bitkisel ilaçlar önerilir.

3.2. Lokal tedavi yöntemleri ve örnekler

- Gargara ve ağız çalkalama: Sirke, mersin ve zeytin yaprağı ile hazırlanan sıvılarla yapılır.
- Tütsü ve inhalasyon: Hanzal tohumu, sarımsak ve hardal gibi maddeler yakılıp, dumanı dişe ulaştırılır.
- Dişe doğrudan uygulanan ilaçlar: Akırıkharha, şahtere, gülmar gibi bitkisel maddelerle hazırlanan macunlar dişe sürülür.
- Dağlama (koterizasyon): Sıcak yağ ya da metal ile dişin çevresi yakılarak ağrı dindirilir.

4. Ağrıyı Dindirmek İçin Kullanılan Macunlar

- Sakız ağacı tohumu, afyon ve keten tohumu üzüm suyuyla karıştırılarak uygulanır.
- Afyon, akırıkharha, safran, katran ve bal karışımı doğrudan çürüğe konularak etki sağlanır.

5. Özel Durumlara Göre Tedavi

- Sıcak mizaç kaynaklı ağrılar: Soğutucu ilaçlar ve soğuk su uygulamaları tercih edilir.
- Soğuk mizaç kaynaklı ağrılar: Sıcak yağlar, sirke ve şarap bazlı ilaçlarla tedavi yapılır.

6. Diş Ağrısının Önlenmesi İçin Öneriler

- Dişleri sirke ve bitkisel karışımlarla ovulur.
- Ağız temizliğine dikkat etmek; mersin yağı, gülyacı ve zeytinyağı kullanılır.
- Aşırı sıcak/soğuk gıdalardan kaçınılır.
- Ekşi gıdaları sınırlandırılır.
- Bağışıklığı güçlendirmek için düzenli müshil kullanılır.

7. Tedavi Esnasında Dişin Çevresini Koruma Yöntemi

- Hamur veya balmumu ile diş çevresi kapatılır.
- Sert ilaçların yalnızca problemlı bölgeye uygulanması sağlanır.
- Komşu dişlerin etkilenmesini önlemek amacıyla izole edilir.

8. Dişin İç Yapısını Koruma

- Diş çukuru, bal ve katranla kaplanır.
- Zeytinyağı ve bitkisel ilaçlarla mine ve öz korunur.

Tartışma

Kanûn el-İlâc'a göre diş ağrısı sadece lokal değil, tüm beden mizacıyla ilişkilidir. Bu yaklaşım erken dönem İslam tıbbında bütüncül anlayışı temsil eder. Hedef sadece ağrıyı değil, hastalığın kökenini ortadan kaldırmaktır. Bu bağlamda, ağız sağlığının bedenin genel sağlığıyla sıkı bir ilişki içinde olduğu vurgulanmış ve ağız-diş hastalıklarının tedavisinde yalnızca lokal müdahalelerle yetinilmemiştir.

Klasik İslâm tıbbının üç temel eseri olan Zahîre-i Hârizmşâhî, el-Kânûn fî't-Tıbb ve el-Hâvî karşılaştırmalı olarak ele alındığında, her üç eser de diş ağrısı konusunu belirli bir sistematik içinde ele almakla birlikte, teşhis ve tedavi yaklaşımlarında önemli farklılıklar barındırmaktadır. 23-24 Aşağıdaki tabloda, bu eserlerin diş ağrısına ilişkin yaklaşımları başlıca kategoriler altında (**Tablo 1**) verilmiştir.

Tablo 1. Terceme-i Zahîre, el-Kânûn ve el-Hâvî'de Diş Ağrısı ve Tedavi Yöntemleri Karşılaştırması

Kriter	İbn Sînâ – el-Kânûn	Ebû Bekir er-Râzî – el-Hâvî	Terceme-i Zahîre-i Hârizmşâhî
Ağrının Sebepleri	Sû'-i mizâc, maddenin sıcaklığı/soğukluğu, iltihap, damar tıkanıklığı, sinirlerde bozulma	Farklı kaynaklardan görüşler sunar; soğukluk, kurt oluşumu, iltihap gibi nedenler verilir	Sû'-i mizâc, madde fazlalığı, kurt oluşumu, sindirim sistemi ile bağlantılı sebepler net biçimde sıralanır
Tanı Yöntemleri	Renk değişikliği, çürük, zonklama, diğer hastalıklarla ilişki; soyut açıklamalara da yer verir	Kaynaklar arasında karşılaştırma yapar, bazen belirti vermez	Dişin rengi, sallanması, diş eti şişliği gibi klinik gözlemlere dayalı açıklamalar ayrıntılıdır
Tedavi Yöntemleri	Genel ve lokal tedavi birlikte; gargaralar, merhemler, cerrahi müdahaleler	Her görüşün verdiği farklı ilaç tarifleri; Râzî kendi tercihini belirtir	Gargara, yağ, macun, kan alma (fasd), ishal, tütsü gibi pratik yöntemler verilir
Koruyucu Öneriler	Soğuk-sıcak gıdalardan uzak durma, temizlik, genel sağlık kuralları	Belirli öneriler sınırlıdır, daha çok tedaviye odaklıdır	Diş temizliği, bitkisel yağ kullanımı, düzenli bakım gibi koruyucu önlemler özellikle vurgulanır

Zahîre-i Hârizmşâhî, pratik ve uygulanabilir tedavi yöntemlerini ayrıntılı olarak sunmasıyla diğer iki eserden ayrılmaktadır. Kânûn, daha teorik ve sistematik bir yapı sergilerken, el-Hâvî ise çeşitli görüşleri bir araya getirerek çok yönlü bir yaklaşım sunar.

Sonuç

Bu çalışmada, Ebü'l-Fazl Mehmed Defterî tarafından 16. yüzyılda Türkçeye tercüme edilen Kanûn el-İlâc ve Şifâ'ü'l-Emrâz li Küllî Mizâc adlı eser esas alınarak, diş ağrılarının nedenleri, teşhis yöntemleri ve tedavi yaklaşımları incelenmiştir. Aslı, İsmâil Cürçânî'nin telif ettiği Zahîre-i Hârizmşâhî adlı esere dayanan bu birebir tercüme, klasik İslâm tıbbının bilgi birikimini Osmanlı tıp geleneğine aktaran önemli bir kaynak olarak değerlendirilmiştir. Eserde diş ağrılarının nedenleri, sû'-i mizâc (mizacın bozulması) anlayışı çerçevesinde sınıflandırılmış; ağrılar "maddeli" ve "maddesiz" olmak üzere ayrılması, erken dönem İslâm tıbbındaki humoral patoloji anlayışının etkilerini yansıtmaktadır.

Kanûn el-İlâc'ta diş ağrılarının teşhisinde kullanılan yöntemler dikkat çekicidir. Diş rengindeki değişiklikler, dişin hareketliliği, aşınması ve diş eti şişliği gibi fiziksel bulguların dikkate alınması, günümüz modern diş hekimliğinde uygulanan klinik muayene yöntemleriyle büyük benzerlik göstermektedir. Bununla birlikte, diş ağrıları günümüzde genellikle enfeksiyon, çürük ve periodontal hastalıklar gibi somut patolojik etmenlere dayandırılırken, burada ağrılar vücut sıvılarının dengesizliği ve mizacın bozulması ile açıklanmıştır. Tedavi yaklaşımlarında hem sistemik hem de lokal yöntemlerin birlikte kullanılması dikkat çekicidir.

Özellikle diş sağlığını koruma amacıyla önerilen uygulamalar –dişlerin düzenli temizlenmesi, bitkisel yağlarla ağız sağlığının desteklenmesi, aşırı sıcak-soğuk gıdalardan kaçınılması gibi tavsiyeler– günümüzde de geçerliliğini koruyan koruyucu hekimlik anlayışının örneklerindendir.

Ayrıca, çalışmada incelenen bu yaklaşımlar, Ebû Bekir er-Râzî'nin el-Hâvî ve İbn Sînâ'nın el-Kânûn fi't-Tıbb adlı eserleriyle de paralellik arz etmektedir. Bununla beraber Galen ve İbn Sina'ya doğrudan atıflar yaptığı tespit edilmiştir. Her üç eser de diş ağrılarının nedenlerini detaylı bir şekilde ele almış; bitkisel ilaçlar, cerrahi uygulamalar ve koruyucu önerilerle dönemin kapsamlı tıp anlayışını yansıtmıştır.

Eser hem kendi döneminin tıbbi bilgisini hem de sonraki yüzyıllara aktarılan klinik uygulamaları anlamada önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Ancak bu denli kapsamlı ve değerli bir eser olmasına rağmen, günümüzde hâlâ yeterince araştırılmamış ve akademik ilgiden uzak kalmıştır; bu nedenle Kanûn el-İlâc üzerine daha derinlemesine çalışmalar yapılması gerekmektedir.

Transkripsiyon Metni

Üçüncü Bâb Altıncı kitapta beşinci makâlenin üçüncü cüzünden, diş ağrısının beyânındadır. Diş ağrısının sebepleri sû'-i mizâcın envâ'idır: mâddesiz ve mâdde ile. Ve vecâ ki mâdde ile olan sû'-i mizâcdan olur, ânın sebebi mâdde çokluğudur ya mâdde yaramazlığı ya mâdde hiddeti ya galîzlığı ya rîhlî olduğu ya cevflîğidir ki, diş dibinde ya diş içinde kurt tevellüd eder ve maddeleri zuhûra gelir. Ekser hâllerde mideden başa çıkar veya başdan âna nâzil olur. Ve ânın ki madde cümle bedende ola, yine dişe erişmesinin târîki budur ki, yaz olanda ve çoğ olur ki hâdde ve muharrika marazlarda diş ağrıya ve ânın sebebi diş müşâreketinden olur. Cümle endâmırla sû'-i mizâcda ve bir hummânın gayet hiddetinden olur. Ve diş yenmesinin sebebi, dökülmesinin sebebi ve ufânmasının sebebi hiddetlû veya ekşi mâddedir ki âna nâzil olur. Alâmetler evvel nazar etmek gerek ki, diş veceâ ile diş dibinin etinde bir verem var mı yok mu? Eğer diş gevherinde hiç verem ve kündlük ve süstlük ve yenmişlik olmaya ve ânın rengi dişler rengi dürüst olabilmek gerek, illet maddesi ette midir ya diş gevherinde midir? Eğer dibinin etinde hiç verem olmaya, diş künd olmuş ola ya sebebi südde ya verem etmiş, yanmış ola ya rengi dönmüş ola bilmek gerek ki illet diş gevherindedir. Ve ânın sâhibi anlar ki vecâ dışın tûlundadır. Eğer illet sâhibi haber vire ki ol taraftan ki vecâlu diş vardır, fe'ki cümle ağrır ve ihtiyâc ve ızdırâb hattını bununla fehmeder. Bilmek gerek ki madde ol âsâbdan ki dişler dibine muttasıldır ve ihtiyâc ve ızdırâb sebebi şiryân hareketidir ki âna karîbdür ya âna muttasıldır. Ve ammâ envâ'-ı sû'-i mizâcın alâmetleri: ki hâr ola ve bârid yelden ve bârid sulardan ve bârid dârulardan râhat bulur. Ve eğer sû'-i mizâc bârid ola, bârid hevâ zarar eder ve ısıcak suda râhat bulur. Ve eğer mâdde rakîk illet ola, dâruların menfaati geç bulmak olur. Ve eğer madde rîhlî ola, bir sokucu vecâ'î olur ve temeddüd ile olur ve bir yerden bir yere gider. Ve sû'-i mizâc yâbis ola, diş ince ve ârık olur ve dibinin yeri ince olmak sebebiyle vâsiğ olur ve ol sebep ile müteharrik olur. Ve bu illet ekser yerlere vâkı olur. Ve ânın ki illet maddesi dışın gevherinde ola, diş çekilicek zâil olur. Ve eğer âsâbda ola, yine mümkündür ki zâil ola; ânı çünkü çün diş kopsa ol maddeyi tabiat ânı tahlîl eder, katı vâsı olur ve ol zahmet ki dişte ezâ kalkar. Ve ânın ki mâdde diş dibinin etinde ola, diş çekmekle vecâ zâil olmaz. İlâç, eğer vecâ cümle beden müşâreketiyle ola, evvel fâsd ve ishâl ile pâk etmek gerek. Ve eğer dimâğ müşâreketiyle ola ve ânın fazlası başdan âna nâzil olur, bir nesne ola ki ol fazlayı def eyleye. İlâç etmek gerek benefşe kurslar gibi ve âyâric-i fâykara, şahm-ı handal ve habb-ı kûkâya ve habb-ı şibyâr ile. Ve ânın ki dışı dibinin etinde bir verem ola, evvel fâsd ve ishâl ile bedeni pâk etmek gerek. Ve eğer illet maddesi hâr ola, inebüssâleb suyu ve yaş kişniz suyu ve lisânü'l-haml suyu ve âna mânend mâddeler, nesneler ağızda komak gerek ve ânıla mazmaza etmek gerek. Ve eğer harâret katı kavî ola, azıcık kâfûr bu sularda hâl eylemek gerek. Ve bilcümle illet ibtidâsında ol yâbis dârular ki anda hem kabz ve hem mutedil burûhât ola, ağız içinde tutmak gerek ve ânıla mazmaza etmek gerek. Beş tedricle hâl edici dârularla maddeyi tedricle hâl edici dârularla mahallinden dışı çıkarmak ve ânın yedi târîki vardır: Birisi odur ki (زرو) gibi sülûk ki ona Arabîde "alekâ" derler, dışı dibine birağalar ya dil altından kan alalar ya çene altına hacemât edeler. İkinci odur ki tahlîl edici dâruları ağız içine tutalar ve ânıla mazmaza edeler ve çiğneyeler. Üçüncü odur ki dağ edeler. Dördüncü, dâruları tüttürdeler. Beşinci odur ki kulak ya buruna dârular damladalar. Altıncı ol ki dışıradan dâruları ruhsâra ve çene üstüne koyalar. Yedinci odur ki dâruları diş üstüne koyalar. Amma yâbis kabız dârular ki ağız içine tuta

ve ânınla mazmaza edeleryaş mersin yaprağı gibidir ki sirke ile; ve zeytün yaprağı, inebüssâleb ve sirke ile; ve habbülâs ânın içinde tabh etmiş olalar. Ve mersin yağı ve zeyt yağı ki âna Arabîce zeytû'l-infâk derler ve bu bir yağdır ki zeytünün ğavresinden edeler, yâ'nî yeşil zeytün olmamış. Ve gülyacı, kuru armuddan ola, şarap ile ki iki hisse ya üç hisse şarâb olmaya ve bir hisse yağ ve kaynadalar tâ nısfına kala ve ağız içine tular. Ve eğer vecâ-i azîm ola, döğölmüş ve elenmiş akırıkharha diş üstüne koyalar. Ve eğer vecâdan bîtâkat olursa, afyon gül yağı içinde pişüreler ve bir penbe pâre ile çerb edeler ve diş üstüne koyalar ya fulûniyâya koyalar. Bâdehu tedârik-i şöyle olur ki bunun akabinde mütehallil edici dârular istimâl edeler tedricile. Ol macûnın sıfatı ki diş vecâsını bîhaber ede ve derdi teskin ede: alalar benk (فنك) tohumu ve afyon ve mîa ve bizre her birinden iki dirhem, fülful ve engüced-i Şâmî her birinden bir dirhem; asîrû'l-ineb yani pekmezle yoğuralar ve diş üstüne koyalar ve bîhaber eylemekte hiç tedbîr pek olmaz ki bârid su ve kar ve buz ağız içinde dutalar ve her lahzâ ısındığı gibi dökeler ve gayrısını dutalar tâ diş bîhaber ola ve vecâ teskin bula. Ve gâhî olur ki bârid sudan vecâ ziyâde olur, diş bîhaber olur ve vecâ sakın olur. Ve ânın ki illeti maddesi ve diş mizâcî bârid ola, evvelâ râdi 'dârular istimâl edeler; yâ'nî ol dârular ki maddeyi döndüre ve diş kuvvet vire tâ maddeyi az kabul ede: büryân olunmuş şeb-i yemânî gibi ki sirke içinde sönmüş ola ve hindî tuzu yarı yarıya dılaya edeler ve diş üstüne koyalar. Ve yanmış mâzû ki sirke içinde sönmüş ola, maddeyi men 'eder ve diş kuvvet verir. Ve bu dârulardan sonra mazmaza etmek gerek gül yağıyla ve sirke ve üzüm şarâbıyla. Ve gül yağı sirke ile hem râdi 've hem muhallildir. Gül yağı râdi 'eder ve sirke tahlîl eder ve rutubeti ve diş dibinden ve diş gevherinden çeker. Ve bu sebep ile dir ki sirke diş kamaştırır; lâkin çün gül yağı ile ola, aslî rutubetleri tahlîl edemez, kündlük tevellüt etmez. Ve üç günden sonra tahlîl edici dârular istimâl edeler: sekbîneç gibi ve hezârsifend ve bâdyân tohumu ve şahm-ı hanzal ve akırıkharha ve engüced ve hardal ve zürûnbâd ve kısâû'l-hımar ve kündüs ve sîr ve mercankûş ve sâter ve buna mânend nesneler gibi. Ve erzen ve tuz ısıtıp bir hırka içine alalar ve dışradan üstüne koyalar tâ madde diş dibinden dışarı eyleye ve verem ede. Ve çün ette vecâ sakın olur ve tahlîl edici dârû veremi tahlîl eder. Ol dimâdın sıfatı ki dışradan koyalar: alalar bâbüne ve hatmî ve şebet ve hulbe ve küttân tohumu cümle tabh edeler suyla ya şarâbla tâ habîsi gibi ola ve dışradan koyalar. Ve şibit yağı ve bâbüne yağı ısıdıp ağız içine dutmalı ki nef 'i vardır. Muhammed bin Zekeriya eydür: küncüd yağı ya sığır yağı ısıdıp ağızda tutmak vecâyı teskin eder. Ânın içün ki ol asâblar ki diş dibine peyvestedir ve diş dibinin eti yumuşaktır. Ve yağın harâreti, kuvveti maddeyi tahlîl eder. Ol dârûnun sıfatı ki tahlîl edicidir: alalar engüced ve hardal ve sirkede kaynadalar ve ol sirke ile mazmaza edeler. Ve eğer madde katı hâr olmaya, üzüm şarâbı içinde tabh edeler. Ve şahm-ı hanzal ve akırıkharha ve gülnâr üçüyle beraber sirke içinde ya üzüm şarâbı içinde pişmiş tahlîl edicidir. Ve bu sebepten ki dişin mizâcî yâbistir, tahlîl edici dârular bir yâbis ve kâbız nesne istimâl etmek gerek: gülnâr ve akâkiya ve âna manend nesneler. Ol mazmazanın sıfatı ki tahlîl edicidir: alalar ak harbak ve akırıkharha ve سیطرح ve cümlesini nîm küfte sirke içinde kaynadalar ve ânınla mazmaza edeler. Âher mazmazanın sıfatı: Muhammed bin Zekeriya eydür, bir cemâ 'at şehâdet etmişlerdir âna ki bu diş vecâsını giderir. Alalar sarımsak beş bançe, kündür beş miskal, mersin yaprağı; ol dedü ki el kefinin üstüne edeler, üçünü bile döğeler ve sirkede tabh edeler ve sanâvber ağacının içine depredeler ve ağız içine dutalar. Ve bu dârûdan sonra belesân yağı ve câvşîr diş üstüne koyalar. Âher dârûnun sıfatı: alalar keber kökünün kabuğunu ve zerâvend-i müdevver ve akırıkharha; her birinden bir hisse, sirke ile tabh edeler tâ nısfâ gele, ve süzeler ve ol sirkeyi ağız içine koyalar. Âher dârûnun sıfatı ki çiğneseler ya da tahlîl ede: alalar hayli pûdene ve ak fülful ve akırıkharha; üçünü bile danesi çıkmış kuru üzüm ile yoğuralar ve kurslar edeler ve çiğneyeler ve lü'âbını ağızdan dökeler. Ol senûnun sıfatı ki galîz maddeyi tahlîl eder: alalar fülful, mevzîzec (yaban üzümü), akırıkharha ve zencefil her birinden iki dirhem, burc cümlesini döğeler ve dişleri ânınla ovalar. Ve tiryâk-ı erbâ 'a ve siczînyâ (سجزييا) diş tular. Calînûs eydür: ol hayvânın ciğeri ki âna Sâm ibrâs (سام ابراص) derler, diş üstüne koyalar, diş vecâsı sakın olur. Ve diş dağlamak kavî ilâçtır ve mücerrebtir ki madde dişin gevherinde ola. Dağ eylemenin sıfatı: ol tahlîl edici dârûları zeyt yağı içinde tabh edeler ve bir çuvaldız kızdırırlar ve bu yağa batırırlar. Ve bir enbûbeye diş üstüne koyalar ve dişin dolayısını hamur ile örteler tâ harâret âher yerlere erişmeye. Bâdehu çuvaldızı ol enbûye içine koya ve diş üzerine koyalar birinci kerre. Ve eğer ısıcak yağ enbûye

içine damladalar eydür. Ve eğer hâcet ola ki diş deleler, ince miskâb ile deleler tâ dârûnun kuvveti âna erişe. Ve eğer tütsü edeler, hem tahlîl edici gerek: hanzal tohumu ve kökü ve soğan tohumu gibi husûsan ki diş dibinde kurt ola. Ve sipendân ve sezâb yaprağı ve câ 'de ve hardal ve akırıkharha ve himar tırnağı. Ve sevâb odur ki dârûları ateş içine bırakalar ve kam 'ı ânın üstüne koyalar ve kam 'ın nâiresini diş üzerine koyalar tâ tütün diş e erişe. Ve ânın ki diş gevherinde ya dibinde kurt ola: kündür ya benî tohumu, her birinden berâber dögeler ve mevzi 'a süreler ve ateş üstüne bırakalar ve tütün diş e erişe. Şöyleki zikr olunan ya kurt diş e. Ve bâ 'zı nüshalarda bir direm ve bir dânak ve nisf soğan buyurulmuşlardır bu iki tohumla. Ve mum yerine şahm buyurulmuşlardır ve ikisi bile sevâbdır. Ve ol nesnenin miktarı ki bir defa ola, yakalar ve bir diremdir. Ve ol dârûlar ki burna damladalar, hem tahlîl edici gerektir: kısâü'l-himar gibi, çükündür kökünün usâresi, ki mercankûş suyu gibi. Ve bu suları vecâlu olan diş cânibinde olan kulağa damladalar. Husûsan baş kesîr suyu. Ve ânın ki vecâsı diş kavuklu ola: engüced ve siczînyâ ve tiryâk-ı kesîr ve şevnîr ve mevzîzec ve dögölmüş benk tohumu ve bircedle yoğurulmuş tâ evvelki bu dârûlardan hazır ola ol çukura koyalar. Ve ammâ dârûları ol çukura evvel dökme ve doldurmayalar ki vecâ ziyâde eyleye. Evvel yâhud ol endâze ile ola ki diş dârûdan bihuzur olmaya. Ol âher dârûların sıfatı ki diş kovuğuna koyalar, vecâyı teskin eder ve diş hıfz eder, dahî yenmeye: alalar katrân ve aselle ısıdalar ve bir yün pâresini ânınla ısladalar ve ol kavuk içine koyalar. Âher: hâlis seg ve mastakî berâber ikisini bile dılaya edeler ve diş içine koyalar. Âher: alalar afyon ve akırıkharha ve za'ferân üçünü bile katrân ve aselle yoğurular ve diş içine koyalar. Âher: zencefil dögeler, yumuşak sirke ve aselle hâl edeler ve diş içine koyalar. Fârsî: fulûniyâ komak, diş vecâsını teskin eder ve uykuyu götürür. Ve bilmek gerek ki diş kovuk olmasının sebebi, madde hiddetidir ki âna nâzil olur ve ânı yer. Ve eğer madde eksûk olursa, bir dişten artık kovuk olmaz. Yâbis dârûlar komak kifâyet eder. Ve eğer madde çoğ olursa, evvelâ dimâğı pâk etmek gerek ve dişlere ilâç eylemek. Ve kâfûr diş dibine sürmek ve diş ile kâfûru tutmak ve yemek kovuğu dişler arasına komaz ki vâsı ola. Dögölmüş ve elenmiş siyah harbak, aselle yoğurular ve ol kavuk içine koyalar. Diş ufatmadan ve dökülmeden hıfzeder. Ve lûbe-i Berberiyye ve benk kökü, şarâb içinde tabh eylemek ve ol şarâbdan ağızda tutmak. Ve ânın ki dişin vecâsı sebebi, dişin yubûset ve ârıklığı ola, hemîşe dişleri ördek yağıyla ve tavuk yağıyla ve tereyağıyla sürmek gerek. Ve ânın ki dişinin vecâsını diş dibinin veremi ola, teemmül etmek gerek ki madde hâr mı yahut bârid mi. Ve ekser ya madde demevî olur ve rutubetten çoğ olur. Amma ânın ki dem çokluğu ola, evvelâ kifâl damarından darb etmek gerek ve sirke içinde ıslanmış isbeğül ağızda tutup veremi yerinde sağılaya. Ve bârid dârûlar ki yâd olunmuştur, istimâl edeler. Pes eğer üç gün geçe ve verem utuşmaya, ılıcak su ve har taâm âteşiyle ve ısınmış yağ ağızda tuta, tâ veremi tabh eyleye ve eriyik dışarı çıka ve pâk ola. Ve ânın ki rutubeti nişânları zâhir ola, evvelâ âyârîc-i fâykara vireler ve yumuşak tuz sirke ile ısladalar ve ol mevzi 'a üzerine koyalar ve sabredeler ki. Ve çün eridi mi ağızdan bırağa ve komaya ki halk içine gire. Ve yine bir defa dahî koyalar ve tahlîl edici dârûlar ki zikr olundu, istimâl edeler ve tiryâk-ı kebîr ve siczînyâ tilâ edeler.

Bilgi

Yazar herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan ederler.

Araştırmacı Katkı Oranı Beyanı

Hatice Çelik Yiğit: Fikir, tasarım, veri toplama ve işleme, danışmanlık, analiz ve yorum, kaynak taraması, makale yazımı, eleştirel inceleme.

Ayten Altıntaş: Eleştirel inceleme.

Kaynaklar

1. Doğruyol H. Cürcânî, İsmâil b. Hasan. TDV İslâm Ansiklopedisi [İnternet]. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı; [erişim 2 Mayıs 2025]. Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/curcani-ismail-b-hasan>
2. Acıduman A. İsmâ 'îl Cürcânî'nin Zahîre-i Hârizmşâhî adlı eserinin XVI. yüzyıl Türkçe çevirisinde kafatası anatomisi, hidrosefali ve kafatası kırıkları üzerine. Türk Nöroşir Derg 2014;24(3):225–38.
3. Sijistani A. Şawân al-Hikma. Al-'Ajm R, editor. 1st ed. Beirut: Dâr al-Fikr al-Lubnânî; 1994. p. 138.

4. Hisan Z. A'lâm al-ḥaḍārah al-'Arabiyyah al-Islâmiyyah fî al-'ulûm al-asâsiyyah wa-al-taṭbîqiyyah. Al-Mujallad al-thâlith [3. cilt]. Dimashq: Wizârat al-Thaqâfah; 1996. p. 100–101.
5. Güneş N. Seyyid İsmâil Cürcânî'nin Yâdgâr der Dâniş-i Pezeşkî u Dârûşinâsî adlı eserinin Türk tıp tarihindeki yeri ve Yâdigâr-ı İbn Şerîf. [Doktora tezi]. Ankara: Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü; 2023.
6. Tadjbakhsh H. Sayyed Esma'il Jorjani, founder of Persian medicine. J Vet Res 2007;62(4):131–40.
7. Üçer İH, editor. İslam Düşünce Atlası. Cilt 1. İstanbul: İLEM & Konya Büyükşehir Belediyesi; 2017. p. 56.
8. Acıduman A, Şemş Ş. İsmâ 'îl Cürcânî'nin ünlü eseri Zahîre-i Hârezmşâhî'nin XVI. yüzyıl Türkçe çevirisi Kânûn el-îlâc ve Şifâ' el-Emrâz li-Küllî Mizâc'da çocuk sağlığı ve hastalıkları üzerine. Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi 2014;57:141–60.
9. Cürcânî İ. Zahîre-i Hârizmşâhî (Kanûn el-îlâc ve Şifâ' el-Emrâz li-Küllî Mizâc) [Osmanlı Türkçesine çeviren: Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi]. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu, No: 3574, vr. 2b–3a; Mukaddime.
10. Cürcânî İ. Zakhîra-i Khwârazmshâhî [Farsça]. Husayn 'Alîniqî (ed.), Hâdî Nawâdfalâh (yard.). Tahrân: Saffar-i Rihâl; 1398 hş. [2019]. 1. cilt (Kitap I-II).
11. Özcan A. Ebülfazl Mehmed Efendi. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [İnternet]. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi; [erişim 30 Nisan 2025]. Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebulfazl-mehmed-efendi>
12. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Sultan Fatih'in şahsi kitaplığı: yazma eser sergisi katalogu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı; 2023. s. 34.
13. Serdar MT. Ebu'l Fazl Mehmed Efendi (Defterdar Mehmed Efendi). Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi 2016;1(1):81–92.
14. Browne EG. İslam Tıbbi. Anaş E, çeviren. İstanbul: İnkılâb Yayınları; 2012. 133 s. (Araştırma Dizisi; 65). ISBN: 978-605-4194-39-1.
15. Gökçe N. Edirne Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi'nde Bulunan Tıp Yazmalarından Bir Örnek: Zahire-i Harzemşâhî [İnternet]. Edirne: nilufergokce.com; 2022 [erişim tarihi: 1 Mayıs 2025]. Erişim adresi: <https://nilufergokce.com>
16. Uzel İ. Diş Hekimliği Tarihi (I): Tarih Boyunca Diş Hekimliğinin Bilimsel ve Teknolojik Gelişimi (Yazarın Özgün Resimleri ile). İstanbul: Quintessence Publishing; 2018. p. 95.
17. Cürcânî İ. Kanûn el-îlâc ve Şifâ'ü'l-Emrâz li Küllî Mizâc [Yazma eser]. Terc. Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi. Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa Koleksiyonu, nr. 463: vrk. 132a–134b. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi.
18. Cürcânî İ. Kanûn el-îlâc ve Şifâ'ü'l-Emrâz li Küllî Mizâc [Yazma eser]. Terc. Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Emanet Hazinesi Koleksiyonu, nr. 1832. İstanbul: Topkapı Sarayı, Cürcânî İ. Kanûn el-îlâc ve Şifâ'ü'l-Emrâz li Küllî Mizâc [Yazma eser]. Terc. Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi. Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3574. İstanbul: Nuruosmaniye Kütüphanesi.
19. Cürcânî İ. Zahîre-i Hârizmşâhî [Yazma eser]. Ed. Abdullah oğlu Ahmed oğlu Ali. Edirne: Edirne Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi; Kütüphane no: 4721, eski no: 1671, tasnif no: 610. [İstinsah tarihi yok].
20. İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA). Osmanlı Tıbbî Bilimler Literatürü Tarihi. Cilt II. İstanbul: IRCICA; 2008. p. 144–5.
21. Şeşen R. Fihris Mahtûât al-Tıbb al-Islâmî bi'l-Lugât al-'Arabiyya wa'l-Turkiyya wa'l-Fârisiyya fî Maktabât Turkiyâ. 1. baskı. Cidde: Jâmi'at al-Malik 'Abd al-'Azîz – Jâmi'at al-Malik Su'ûd; 1984. p. 178.
22. İSNAD Atıf Sistemi. Basit Transkripsiyon Kılavuzu. İstanbul: İSNAD Atıf Sistemi Yayınları; 2020. Erişim adresi: <https://www.isnadsistemi.org/transkripsiyon/>
23. Râzî, Ebu Bekir Muhammed bin Zekeriya. El-Hâvî fi't-Tıbb. Tahkik: el-Hâc Kemâl Yusuf el-Hût. Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye; 2000. Cilt 1. s. 444-485.
24. İbn Sînâ. Tahbîzü'l-Mathûn: el-Kânûn fi't-Tıbb Tercümesi. Cilt 3, Teşrîhât 1. Tokadî Mustafa Efendi (ö. 1782) tarafından tercüme edilmiştir. Koç M, Tanrıverdi E, hazırlayanlar. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı; 2018. s. 501-508.